

Ögedey Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı

Araş.Gör. Ganizhamal KUSHENOVA*

Özet: Ortaçağ tarihi için kısa bir zaman dilimini içeren Ögedey dönemi, Moğol İmparatorluğunda ulus teşkilatının ve Moğol ordusunun Türkleşme devrinin başlangıcı ve Türk-Moğol ordusu fetihlerinin ikinci devridir.

Ögedey'in tahta oturması, ulus teşkilâtlarını fiilen ortaya çıkarmıştır. Uluslar, Moğol prenslerinin mülkü olmasına rağmen kağanlığa doğrudan bağlı memurlar tarafından yönetilmiştir. Ayrıca bu bölgede yaşayan Moğol aristokrasisi Türkistan şehirlerinde oturmamıştır. Çünkü bu dönemlerde Moğollar için zirai ve zanaat ürünlerinin sürekliliği ve paranın gelmesi şehirleri yönetmekten daha önemliydi.

Neticede ulus teşkilâtları, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak ayrı Türk-Moğol devletlerinin zeminini oluşturmuştur. Böylece XIII. yüzyılda dünya tarihine damgasını vuran Moğol Devleti'nin Türk ülkesi olan Büyük Türkistan'ı hakimiyeti altına alması, köklü siyasî, sosyal ve kültürel değişikliklere sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ögedey, Türkistan, Maverâünnehir, darugaçi, tangmaçi, baskak

Giriş

Ögedey, Cengiz Han'ın ilk karısı Börte'den doğan üçüncü oğludur. Ögedey'in iki ağabeyi, bir erkek kardeşi ve üç kızkardeşi (1) (Danzan 1973: 243) olduğu söylenir. Kaynaklarda (2) Ögedey'in doğum tarihinden bahsedilmemiştir. Cengiz Han ölmeden önce Ögedey'i halef tayin etmesine rağmen Ögedey, Moğol Devleti tahtına Cengiz Han'ın ölümünden yaklaşık iki yıl sonra 1229 yılında oturmuştur. Kaan, 11 Aralık 1241 yılında ölmüş ve Moğol geleneklerine göre İrtiş ırmağından iki günlük mesafede, yüksek Boldos-Heser (Eke Oir) Dağı'na defnedilmiştir.

Türkistan Moğol hakimiyeti öncesinde Semerkand, Buhara, Otrar, Savran, İspicap ve Şaş şehirleri başta olmak üzere ilmin ve yüksek medeniyetin geliştiği bir bölgeydi. Moğollar için Türkistan ve Maverâünnehir'i ele geçirmenin önemi büyüktü. Bu bölge, devletin diğer Asya devletlerine ve Avrupa'ya geçişi için önemli bir köprü oluşturmuştu.

* Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan / KAZAKISTAN
didaryavrum@yahoo.com

Teşkilat Yapısı

1. İdari Teşkilat: Moğol Devleti, bütün boy ve halkların birleştirilmesi ile meydana gelmiştir. Devletin başında bulunan kimseye Han veya Kaan denilmiştir. O, Kurultay adı verilen en büyük mecliste seçilmiştir. Hanın yetkilerini sınırlayan hiçbir müessese yoktu; yani han, devletin mutlak hükümdarıydı. Ayrıca Türk kağanlarında olduğu gibi semavî menşeli olduğuna inanılıyordu. Devlet, han sülalesinin mülkü sayılmış ve bu mülk, han tarafından sülalenin erkek mensuplarına (köbegün) miras ve tımar olarak verilmiştir. Devletin bütün memurları ve her sınıftan halk bunlara uymak zorundaydı. Ögedey, kibirliliği, zekası, yeteneği, kararlılığı, adilliği ile şöhret kazanmıştır. Cengiz Han, Ögedey'in yaptığı işlere ve söylediği sözlere bakarak, onun padişahlığa lâayık olduğunu defalarca söylemiş ve isabetli kararlarından, zekasından, yönetimdeki ustalığından ülkeyi iyi yöneteceğini ve düşmanlara karşı koruyacağını anlamıştı (Cüveynî 1999: 181). Ögedey, devletinde kimsenin kimseyi üzmemesi, güçlünün zayıfı ezmemesi ve elinden hiçbir şeyi zorla almaması hakkında yargı çıkartmıştır (Reşidüddin 1960: 37). Ögedey, tahta oturduktan sonra ulusları kendisi tarafından tayin edilen memurlar vasıtasıyla kontrol altında tutmuştur. Kaan, Cengiz'in uyguladığı Yasa ile devlet geleneklerini devam ettirmiştir. Saltanatının son döneminde (1234/35-1240/41 yılları arası) hayatını eğlenceyle geçirmiş (Spuler 1988: 57) ve devlet halkının hayatı ile ilgilenmemiştir (Barthold 1963: 538).

Devlet yönetiminde kaanın ilk yardımcısı, baş veziri olmuştur. Baş vezir, devletin bütün işlerinin yürütülmesini idare eden en yüksek rütbedeki memurdu. Önem verilmesi gereken nokta da Ögedey Kaan devrinde baş vezir Yeh-lu Ch'u-ts'ai'in (Ögel 2002: 212) devlet erkanında etki ve yetkisinin oldukça kuvvetli olmasıdır.

Cengiz Han tarafından uluslara bölünen devlet, kesin şeklini Ögedey zamanında almıştır. Kaan tarafından bir ulusun (4) başına getirilen (ilhan) prensler (5), verilen ulusun esas sahibi olmuştur. Kaan, belirli bir ulusun idaresi ile görevlendirdiği prenslere, binbaşı ve tümenbaşı gibi komutanlarını belli bir sayıdaki ordu ile birlikte vermiştir. Kendi ulusunun tam sahibi olmasına rağmen prenslere, sadece devlet memurları tarafından toplanan verginin- prensler ulusundan doğrudan vergi toplamamıştır- belli bir kısmı verilmiştir.

Devlet, ilhanın yanı sıra kaanın yardımcıları (darugaçi, tangmaçi, baskak, noyan, v.b.) aracılığıyla kontrol altında tutulmuştur. Maliye ve koruma işlemlerine, kaan tarafından tayin edilen ve kaana doğrudan bağlı (ta-lu-hua-chi) darugaçi (6) adlı memurlar bakmıştır. A.N.Kurat'a göre halis Türk olan ulusların en yüksek idare memuruna daruga (darugaçi) denilmiştir (Kurat 1976: 931). Kurat'a göre Rus knezliklerinde darugaçi ve baskaklar iç idare işine karışmıyorlardı (Kurat 1948: 80). Böylece burada darugaçiden daha çok

ilhanın yönetimi ağırlıklı olmalıdır. Çağatay ulusunda ise ilhanın yönetimi ile ilgili pek kayıt yoktur. Üstelik ilhanın bölge idaresine pek karıştığı da görülmemiş ve darugaçi yönetimi öne çıkmıştır.

Genellikle Moğol devlet teşkilatının sivil kadrolarını Uygurlar, Türkler, Çinliler daha sonra İranlılar oluşturmuştur. Çin'de, Moğollar'dan sonra ikinci mevki tutan Türkistanlı Müslüman memurlardı (Togan 1981: 139-140). Moğol Devleti'nde sivil idarenin düzenlenmesinde emeği geçen devlet adamlarından biri Mahmut Yalavaç'tır (Ögel 2002: 201-217). Yukarıda sözü edildiği gibi Türkistan ve Maverâünnehir bölgesinin de idaresi doğrudan kağanlığa bağlıydı (7). Bu bölgenin çoğu kısmı Çağatay'ın hissesine girmekle (8) beraber resmî şekilde darugaçılık tarafından yönetilmiştir. Türkistan ve Maverâünnehir'de darugaçi idaresi altında yardımcı sivil, iktisadî, askerî ve adlî teşkilâtlar vardı. Genellikle iktisadî işlerden sorumluluk darugaçının görevleri arasında yer aldığından hem darugaçi hem de devletin maliyecisi olan Mahmut Yalavaç'ın bu teşkilâtların başında geldiğini ve adlî işlerde Mahmut Yalavaç ile birlikte Çağatay'ın çok etkili olduğunu tahmin edebiliriz. Diğer idare yönetimlerinden bahsederseniz sivil teşkilâtın başında darugaçiye yardımcı vezirler, askerî teşkilatın başında emir ve noyanlar bulunmaktaydı.

Ayrıca Müslüman ülkesi olan Türkistan ve Maverâünnehir'deki Müslüman din adamları, diğer dinlerin ruhanîleri gibi her türlü vergi ve mükellefiyetten muaf tutulmuştur. V.Barthold'a göre onlara idarede hiç bir vazife verilmemiştir (Barthold 1990: 500). Bu onların resmî olarak devlet işlerinde etkisi olmadığını gösterir. Fakat Moğolların Maverâünnehir'de sadrları halkı yönetmek için kullandıkları ve sadrların etkisinin Moğol öncesinde olduğu gibi Moğol sonrasında da devam ettiği söylenir (Trever vd. 1950: 327).

İncelediğimiz dönemde Türkistan ve Maverâünnehir'in idarecileri hakkında yeterli düzeyde bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadıyla Ögedey Kaan'ın ilk tayinleri sırasında büyük kaan adına Türkistan ve Maverâünnehir halkının idaresine Mahmut Yalavaç Harezmi görevlendirilmiştir (Ögel 2002: 209). Mahmut, bu bölgeye tayin edildikten sonra Hocend'e yerleşmiş, bütün bölgeyi yardımcılarını aracılığıyla denetlemiştir (Grousset 315, Trever vd.1950: 327). 1238 yılında Buhara'da ortaya çıkan Tarabî İsyanı'ndan sonra Mahmut, Pekin vilayeti darugaçılığına getirilmiş, onun yerine oğlu Mesud Yalavaç tayin edilmiştir. Bilindiği gibi Mesud bir tüccardı (Davidoviç 1972: 96). Babası gibi maliye işlerinde çok iyiydi. Ögedey zamanından sonra maliye işlerinde başarılı reformlar gerçekleştirmiştir. O, 1238 yılından itibaren Haydu (9) da dahil Türkistan ve Maverâünnehir'in darugaçısı olmuştur (Reşidüddin 1960: 12). Maverâünnehir'deki Moğol yöneticilerinden biri Hazar Buka idi. Hazar-Buka, Ögedey zamanında Nahşeb'te oturmuştur (Barthold 1963: 543). Anlaşıldığı kadıyla Nahşeb'i, Moğollar yazlık karargah için tercih etmiştir.

V.Barthold'un açıkladığı Kutb ad-din Kermanlı'nın ablasıyla evlenen Maveräünnehir yöneticisi Hazar-Buka'nın adı, Moğolların Gizli Tarihi ve Cüveynî'nin eserinde bulunmamaktadır. Buhara ve Semerkant'taki Moğol yöneticilerinden biri aslen Çinli olan Çingsang-Tayfu'dur. Buka-Nuşa, Ögedey zamanında Buhara ve Semerkant'ın yöneticisi olmuştur. V.Barthold, Buka-Nuşa hakkında "Cengiz Han hayattayken Buhara bölgesinin idaresiyle vazifelendirdiği Nuşa olmalı" demiştir (Barthold 1963: 544). Moğolların Maveräünnehir'i işgali sırasında Otrarlı Türk (Togan 1981: 264) Kutub ad-din Habeş-Amid Moğolların hizmetine geçmiştir. Reşidüddin, onun Çağatay'ın bitikçisi (10) ve iki vekilinden biri olduğunu söylemiştir (Reşidüddin 1960: 102). Onun İslam dini gereklerine dikkatsiz olduğu ve Müslüman din adamlarının onun idaresinden memnun olmadığı bilinmektedir. Reşidüddin'e göre Çağatay'ın sadece iki vekili vardı: biri, aslen Çin'den gelen vezir, diğeri de Habeş Amid'di (Reşidüddin 1960: 101).

2. İktisadî Teşkilât: Bu teşkilata gelince kaynakların yetersizliği nedeniyle bu görevi bizzat kimin üstlendiği belirsiz kalmaktadır. Genel olarak ele aldığımızda, bu teşkilâtın yönetimi baskakların görevi olmuştur. Baskakların yetkisinin Altın Orda'da daha büyük olduğu söylenir. A.N.Kurat'a göre Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisi de baskak adını taşırdı, onun emrinde asker de bulunurdu. Yine adı geçen yazara göre baskak sistemi sadece Rus knezliklerine aitti (Kurat 1948: 80). Oysa Cüveynî'de Cengiz Han'ın, Buhara'yı aldıktan sonra halktan alınan malın ve vergilerin ulaştırılması için Moğol ve Türk'ten bir muhafız (baskak) tayin ettiği söylenir (Cüveynî 1999: 135). Ayrıca Rus alimleri K.Trever, A.Yakubovskiy, M.Voronets Mahmut Yalavaç'ın Türkistan ve Maveräünnehir idaresine baskak sistemini getirdiğini söylemişlerdir (Trever vd. 1950: 327). Yanı sıra W.Radloff baskaklara "polis müdürü" diyerek bu ünvanın Türkistan'da da kullanıldığını belirtmiştir (Türk Ansiklopedisi 1952: 359). Elbette kaan tarafından baskakların emrine askerî kıta verilirdi ve onların da görevleri içinde halkın kaana itaat etmesini denetlemek vardı. Fakat onların görevleri esas olarak vergi toplama işleriydi.

3. Adli Teşkilat: Moğol devleti kuruluşu sırasında Moğol örf, adetlerini, inançlarını ve Cengiz'in karar ve uygulamalarını içeren hukuk -Büyük Yasa-name (11) adı verilen- yazılmıştı. Ögedey, kaan ilan edildikten sonra da bu Yasa-name değiştirilmeden uygulanmıştır.

Moğol Devleti'nde mahkeme, hanın ve Moğol aristokrasisinin havale ettiği davalara bakan yüksek mahkeme (Moğolların Gizli Tarihi 1995: 136) ve bir de halkın davalarına bakan mahkeme olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Yuvalı 1997: 131). Fakat mahkemenin karar veremediği bazı davalara kaan karar vermiştir. Kaanın tayin ettiği yargucilerin en büyüğü Karakurum'da oturmuş ve "yeke yarguci" adıyla görevini sürdürmüştür. Uluslarda görev yapan

yarguciler ise yeke yarguciyin emri altında hizmet etmiştir. Normal mahkemelerin başında noyanlar, daha sonraları ise sivil memurlar bulunmuştur.

B.Spuler'e göre mahkeme işlerinden de valiler sorumluydu (Spuler 1988: 43). Eğer Çağatay'ın devlet dahilinde görevinin "Yasa Koruyucusu" olduğunu düşünürsek bu ulusta en büyük yargucinin Çağatay olduğunu tahmin edebiliriz. Kaynakların verdiği bilgilerde Çağatay, "kanunların nasıl uygulanacağı, kanunlara göre suçluya ne gibi cezalar verileceği, uyarı, araştırma, soruşturma gibi adalet işleriyle" (Cüveynî 1999: 95) uğraşan "adil, kendine saygılı" (Reşidüddin 1960: 93), yasa, bilik, kurallara bağlı hükümdar olarak tanımlanır. Bununla birlikte Çağatay'ın, insanların gündüz suya girmelerini ve İslam dini icaplarına göre koyun kesmelerini yasakladığı ve bu kuralları bozanların ölüm cezasına mahkum edildiği söylenmiştir. Hondemir'e göre Çağatay'ın saltanatı devrinde hatta Horasan'da kimse koyunu açık boğazlamaya cesaret edememiştir (Handemir 1994: 44). Yanı sıra bu toprakların Çağatay'a bağlı olmasını da göze alırsak (darugaçi) valilerin, adli teşkilâta pek etkili olmadığı ortaya çıkar. Üstelik Mahmut Yalavaç'ın görevinin daha çok maliye (Yuvalı 2004: 102) işlerine yönelik olduğu da söylenir. Fakat Çağatay, Cengiz'in ölümünden sonra zamanının çoğunu Ögedey Kaan'ın yanında geçirmiştir (Handemir 1994: 44). Bu nedenle bu topraklar tamamen valinin yönetimine kalmıştı.

Ortaçağ seyyahı P.Carpini'ye göre her Moğol, gittiği her yerde kendisini âdeta bir hükümdar gibi görmektedir. P.Carpini bir ülkede veya kentte yaşamakta olan halk, Moğollar'ın istediklerini yapmadıkları takdirde, baskaklar bu davranışı ihanet sayarak orayı tahrip ederler ve halkını öldürürler demiştir (Carpini tarihsiz: 87). Böylece P.Carpini, baskakların, kanuna aykırı buldukları her davada cezalandırma işini kendilerinin uygulamış olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat yukarıda söz edildiği gibi A.N.Kurat, Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisinin de baskak olduğunu söylemiştir. Bu açıdan P.Carpini, burada esas baskaklardan değil darugaçinin etkisinden bahsetmiş olabilir. Eğer vali Mahmut Yalavaç'ın Tarabî İsyanı'nda Çağatay ordusunu durdurabilmesinden yola çıkarsak P.Carpini'nin dediği gibi darugaçiler, yönetimine verilen ülkesinin tam idarecisi olmaktadır. Yanı sıra Mahmut Yalavaç'ın imparatorluk dahilinde önemi ve itibarı varken Türkistan ve Maverayünnehir'de baskaklar hakkında böyle bir şey söz konusu olamazdı. Bir de baskakların kaanın temsilcisi olup darugaçi emri altına verilmiş olması bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Yine de kaynak yetersizliğinden bu dönem kapsamında Türkistan ve Maverayünnehir bölgesindeki adalet işleri konusunda kesin bir bilgiye sahip olamamaktayız.

4. Askerî Teşkilât: Moğol Devleti'nin askerî teşkilatı eski Türk göçebe devletlerinden alınan ordu geleneğine göre düzenlenmiştir. Bilindiği gibi bu, ikili ve onluk asker tanzim sistemidir. Her bölüğün komutanları vardı ve en çok kıtası

olanı da tümenbaşydı. B.Vladimirstov'a göre hana bağı tümenbaşı, binbaşı, yüzbaşılara Noyan denilmiştir (Vladimirstov 2002: 402-403). Bununla beraber B.Vladimirstov Berezin'in sadece binbaşılardan noyan olarak adlandırdığını ortaya koymuştur. Bu konu biraz tartışmalıdır. Örneğin, Moğol işgali sırasında en büyük ordunun Avrupa seferine katıldığı söylenir. Ama ordu sayısı kesin olarak belli değildir. Bu büyük orduya komutanlık görevini Batu üstlenmişse de gerçek yönetim, Cengiz Han'ın dört köpeğinden biri Sübetay'da olmuştur. Fakat ne Batu'ya ne de Sübetay'a noyan denilmiştir. M.Kafalı'nın çalışmasında Batu, Sayın Han olarak ele alınır (Kafalı 2002: 77). Sübetay ise kaynakların verdiği bilgilere göre Bahadır'du. Böylece kaynak bilgilerinden yola çıkarak Moğol ordusunda rütbelerin, askerin gösterdiği hizmete ve sıfatına göre verilmiş olabileceğini düşünmekteyiz; Moğol prensi Tuluy, Cengiz Han tarafından devletin "Ulu Noyanı" ilan edilmişti (Barthold 1963: 451). Cengiz'in bu rütbeyi Tuluy'un hizmetini değerlendirerek verdiği bilinmektedir.

Baş vezirden bir aşama alt derecede yardımcı birçok vezirleri yani müşavirleri vardı. Noyanlar bunların emri altında bulunmuştur. Noyanlar, yarı göçebe asaletinin çekirdeğini oluşturup kendi birlikleri içinde tam yetki sahibi idi (Köprülü 1941: 427). Noyanlık, sonraları ırsî olarak intikal etmiştir. Moğol askerî teşkilâtının ilerideki gelişmesinde, noyanların yardımcıları olan nökerler (12), önemli rol oynamıştır. Bilindiği gibi noyanların bir nevi yardımcısı, emirleri (13) olan nökerleri, hiçbir akrabalığı olmayan boylardan da gelmiştir. Bu iki zümre arasındaki münasebetler, kan akrabalığına dayanan sosyal kuruluşun yavaş yavaş değişmesinde etkili olmuştur. Bir noyanın yanında çalışan nökerler, belirlenen birliklere komuta ederek sonraları noyan rütbesine kadar yükselbilmiştir. Bunlar ücretli asker olmayıp gönüllü subaylar veya onların evlatlarıydı. Komutanlar, nökerlere bakmak ve onları beslemekle yükümlüydü. Bütün ileri gelenlerin (Han, Ba'atur (Bahadır), Taiishi, Noyan) bütün işlerinde yardımcı olabilen yakın nökerleri vardı.

Cengiz devrinde Moğollar'ın askerî hizmetine girenler, işgal edilen yerliler, haşerler (Yuvalı 2004: 93) sınıfını oluşturmuştur. Haşerler, Moğollar'a esir olmamakla beraber yaşadığı şehirlerin adıyla adlandırılmıştır. Bununla beraber haşerler, onluk askerî taksim sistemine göre tanzim edilerek Moğol kumandanların emri altında savaşta ilk cephede yürümüşlerdir. Harp esnasında asker (çerig) olarak vazife gören ve karaçu (kara halk) denilen geniş halk tabakası bulunmuştur. Bunların arasında bogol (14) calağu (uşak) sınıfı da vardı.

Vilayetlerde darugaçının askerî yardımcılarından biri tangmaçilerdi. Kozin, Palladius'a dayanarak Tangmaçi unvanını şöyle izah etmektedir: "tangmaçi yabancı askerlerden kurulan kıtaların Moğol komutanıdır" (Moğolların Gizli Tarihi 1995: 195). V.Barthold ise Ögedey'in, Yehlu-Ch'u-ts'ai'in teşebbüsü ile Çin'de vergi toplamak için tangmaçiler tayin ettiğini ve Çin'de olduğu gibi

tangmaçilerin, Ön Asya'nın işgal edilen bölgelerine görevlendirildiğini yazar (Barthold 1963: 534).

Tangmaçi askerî görev olmakla beraber Moğol prensleri için bir çeşit cezalandırılma biçimiydi. Ögedey Kaan'ın oğlu Güyük'e kızdığında onun imparatorluğun sınır bölgelerine tangmaçi olarak gitmesini emrettiği bilinmektedir. Söz edilen dönemde Türkistan ve Maveräünnehir'de de bulunan ordu, tangmaçilerin idaresindeydi. İmparatorluk ordusunu, ağırlıklı olarak Türklerin teşkil ettiğine dikkat edersek tangmaçilik sadece Türkistan ve Maveräünnehir'e değil, bütün imparatorluğa ait sistem olmaktadır.

Dönemin kumandanı, Emir Haraçar'dı. İlk başta Cengiz'in yandaşı olmuştur. Cengiz, han ilan edildikten sonra ulusun kuruluşunda kendisiyle birlikte çalışmış olanları görevlendirdiğinde Haraçar'ı da binbaşı yapmıştır. Cengiz Han, oğulları arasında ordusunu taksim ederken Çağatay'a belli bir asker sayısı ile beraber verdiği emirlerinden biri de Haraçar olmuştur (Reşidüddin 1960: 94). O, sivil yönetimi üstlenmekle beraber aynı anda askerî yönetimde de görevlendirilmiştir.

Sonuç

Cengiz Han tarafından uluslara bölünen devlet, kesin şeklini Ögedey zamanında almıştır. Cengiz Han tarafından kararlı olarak tanımlanmasına rağmen Ögedey, saltanatı sırasında çıkarttığı kararları hep kardeşi Çağatay'ın onayından geçirmiş ve Çinli baş veziri Yeh-lu Ch'u-t'ai'in etkisinde kalmıştır.

Uluslar, Moğol prenslerinin mülkü olmasına rağmen kağanlığa doğrudan bağlı memurlar tarafından yönetilmiştir. Moğollar'ın zaptettikleri ülkelerde kurduğu yönetim sistemleri o ülkenin coğrafi şartlarından da mutlaka etkilenmiştir. Bu hakimiyetin teşkilat yapısı, Türkistan ve Maveräünnehir için yeni bir şey değildi. Çünkü Moğol Devleti'nin yönetim teşkilatları eski Türk devletlerinden örnek alınmıştı. Bu düzende, bir taraftan akrabalık, diğer taraftan idarî ve askerî gaye büyük rol oynamış ve akrabalık esasına dayanan eski sistem aşamalı olarak bozulmuş yeni gruplanmaları ve Han, Noyan, Emirler, Baskak, Tangmaçi, Darugaçi (Vali) tabirleri meydana gelmiştir. Moğol öncesi dönemin Moğol döneminden farklılığı resmî şekilde ruhanî sınıf mensuplarının idarede etkili olmasıydı. İdarede resmî bir görev üstlenmemesine rağmen şehirlerde özellikle Maveräünnehir şehirlerinde yönetim, eskisi gibi ruhanî sınıfın etkisi ve yetkisi altında kalmıştır.

Ögedey Kaan devrinde Türkistan ve Maveräünnehir darugaçılığı Mahmut Yalavaç'ın, daha sonra Mesud Yalavaç'ın idaresi altında yönetilmiştir. Genel olarak ele aldığımızda iktisadî teşkilâtın yönetimi baskakların görevi olmuştur. Ögedey döneminde adli teşkilatta önemli bir yenilik görülmez. Cengiz Han döneminde yazılmış olan Yasa-name Ögedey, kaan ilan edildikten sonra da

değiştirilmeden uygulanmıştır. Yalnız bu bölgede Yasa Koruyucusu Çağatay'ın yanı sıra darugaçi Mahmut Yalavaç'ın da adli teşkilatta rolü büyüktü.

Moğol Devleti'nin askerî teşkilatı eski Türk göçebe devletlerinden alınan ordu geleneğine-ikili ve onluk asker tanzim sistemine-göre düzenlenmiştir. Noyanlar, emirler, baskaklar ve tangmaçiler darugaçinin emri altında hizmetini sürdürmüştür. Tangmaçiler, vilayetlerde darugaçinin askerî yardımcılarında biriydi.

Açıklamalar

1. Reşidüddin'de (1960: 8) Börte'nin beş kızı olduğu söylenir.
2. Altan Tobçı'da (Danzan: 1973: 246) Ögedey Kaan hayatının 43 yaşında Kerulen'de tahta oturduğu söylenmiştir. Moğolların Gizli Tarihi (1995: 96) Ögedey hakkında ilk defa 1203 yılı Kereyitlerle Halahalcit (Moğolistan'ın batı köşesinde Halha boyunca uzanan çöl) savaşında bahsetmiştir.
3. Çocuğu olmasa da Ögedey Kaan'ın en sevimli kansı olmuştur (Barthold 1963: 550).
4. Önceleri ulus, halk veya insan manasını taşımıştır. Daha sonraları "halk-devlet", "devleti oluşturan halk", "devlet" anlamını vermiştir (Vladimistov 2002: 393).
5. Prensler sadece vergiden yararlanabilmişler. Fakat vergi koymaya hatta toplama hakkı yoktu. Hakimiyeti, yalnız kendisine tımar (incu) olarak verilen ulusunda geçerli idi (Yuvalı 2004: 103); Prensler, Cengiz Han'ın oğulları ve onların evlatlarıydı. Ayrıca Cengiz'in kardeşlerinden Hasar'ın evlatları prens sayılmıştır. Cengiz'in diğer kardeş ve akrabaları yüksek aristokrasiyi oluşturmuştur.
6. Çan Çun'un kayıtlarından bilindiği gibi, darugaçi, vilayetin emiri tangmaçiler ise onların emirindekilerdi. Askerî komutan ve vergi toplayıcıdır. Merkez yönetimine haberleri ulaştırır o'dur. Almalık darugası, Orta Asya kültür bölgelerinin Moğol iktidarı altındaki ilk temsilcisiydi (Barthold 1963: 468 - 469: 534); (Bretschneider 1910: 70); İşler akışını genel kontrol etme sorumluluğunun dışında mühür koruyucu yetkisiyle darugaçilerin başka da görevleri vardı: 1)halk sayımı, 2) yerli halktan ordu toplamak, 3) posta teşkilatını düzenleme, 4) vergi toplama, 5) haracları (gelir) saraya ulaştırma (Nasonov 1940: 14); Darugaçi terimine, hukuk tarihinde idarî bir istilah olarak, ilk defa Moğol istilasından sonra tesadüf olunuyor (Köprülü 1983: 249); Batı memleketlerinin zaptından sonra Darugaçilikler kurulmuştu. Hepsî başvekil Yeh-lu Ch'u-ts'ay'ın başkanlığında idare edilmiştir. Darugaçi, Çince muhafız demektir (Ögel 2002: 202: 206); Darugaçi, sadece vali olmayıp, fevkalade yetkisi olan kimselerdi. Bütün vergi, para ve ceza gibi işler onlardan soruldu (Yuvalı 1997: 124).
7. Bütün Türkistan şehirleri, ister mahalli hanedan mensupları ister tayin edilen Darugaçin ve Tangmaçi isimlerindeki idareciler olsun, hep Mahmut Yalavaç vasıtası ile doğrudan doğruya kağanlık makamına bağlıydı. (Kafalı 2002a: 349-350).
8. Çağatay adına basılan paralarında devamlı olarak Otrar, Kenced ve Talas (Taraz) isimleri bulunduğuna göre Doğu Türkistan bütünüyle Batı Türkistan'ın Harezmi ve Türkmenistan bölümleri hariç Çağatay Hanlığı sahasına girmektedir. Çağatay ulusu bu saha içerisinde teşekkül etmiştir (Kafalı 2002a: 349).

9. Ögedey'in oğlu Haşin'in oğludur. Onun mülkiyetindeki topraklar, Orta Asya'daydı ve Çağatay ulusu ile sınırdaştı. 1259 yılında Talas ırmağı boyunca toplanan Kurltay'dan sonra Haydu, Orta Asya'daki bütün Moğol prenslerinin reisi olarak tanınmıştır (Reşidüddin 1960: 12).
10. Eski Türklerde yazıcı, katiptir. Karahanlılarda çok mühim bir memur manasına geldiği gibi, Moğollarda da XIV. yüzyılların sonuna kadar kullanılmış (T.A. C.6, s.499).
11. Yasa-name'nin yazıldığı kaynaklarda belirtilmişse de henüz metnin asıl nüshası bulunmamıştır. Onun içeriği Arap, İran ve Ermeni tarihçilerine ve Moğolların Gizli Tarihi'ne dayanarak kısmen aydınlığa kavuşmaktadır (Curt Alinge 1967).
12. Nökerler, daimi asker olmakla birlikte hür insandı ve genelde aristokrasi soyundanandı (Vladimirstov 2002 387-389).
13. Emir, Emevilerin gerek Abbasilerin merkezî otoriteyi sağladıkları yıllarda, vali ve ordu komutanı, serdar anlamında iken, Selçuklu istilasının İslam ülkelerini kapladığı devirde, vassal beyliklerle, emaretlere, meliklere tercih edilen bir ünvan olmuştur (T.A 1968: 154).
14. Moğol yazı dilinde bogol, köledir (Moğolların Gizli Tarihi: 1995: 105); Noyanına ömürlük bağlıdır. Sadece Noyan istediği zaman kölelerden hürü-“darhan”- olabilir (Vladimirstov 2002: 389).

Kaynakça

- Barthold, Vasiliy (1963), *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya*, Moskova: İzd. Vostoçnoyi Literaturi.
- Barthold, Vasiliy (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bretschneider, E. (1910), *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. 1, 2, London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.LTD.
- Carpini, Johann de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatnamesi 1245-1247*, (çev. Ergin Ayan), Trabzon.
- Curt Alinge (1967), *Moğol Kanunları*, (çev. Coşkun Üçök), Ankara.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik (1999), *Tarih-i Cihan-Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: T.C.K.B.
- Danzan, Lubzan (1973), *Altan Topçı*, (per. N.Şastina), Moskva.
- Davidoviç, E. (1972), *Denejnoye Hozyaystvo Sredney Azii Posle Mongolskogo Zavoyevaniya i Reforma Masud-beka (XIII v.)*, Moskova.
- Erenov, A. (1960), *Oçerki po İstorii Feodalnih Zemelnih Otnoşenii u Kazahov*, Almatı: İzd. Akademii Nauk KazSSR.
- Kafalı, Mustafa (2002a), “Çağatay Hanlığı”, *Genel Türk Tarihi*, C.5: 345-358, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Kafalı, Mustafa (2002b), “Altın-Orda Hanlığı”, *Genel Türk Tarihi*: 75-98, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

- Kurat, Akdes Nimet (1948), *Rusya Tarihi başlangıçtan 1917'ye kadar*, Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet (1976), "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara
- Khwandamir (1994), *Habibu's-Siyar /the Reign of the Mongol and the Turk/*, (trans to İngiliz W.Thackston), part 3, USA: Harvard University.
- Köprülü, Fuat (1941), "Altın Ordu'ya Ait Araştırmalar", *Belleten* №19 sayıdan ayrı basım, İstanbul: Maarif Matb.
- Köprülü, Fuat (1983), *İslam ve Hukuk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul.
- Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) Moğolların Gizli Tarihi* (1995), (çev. Ahmet Temir), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nasonov, N. Arseni (1940), *Mongoli i Rus (İstoriya Tatarskoy Politiki Na Rusi)*, Moskova-Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- Ögel, Bahaeddin (2002), *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul: Kültür Sanat Yay.
- Radloff, W. (1952), "Versucheines Wörterbuches der Turk-Dialekte", *Türk Ansiklopedisi*, C.5: 359, Ankara: MEB.
- Reşidüddin (1960), *Sbornik Letopisey*, (çev. Yu.P.Verhovskiyi), II tom, Moskova: İzd. Akademiyi Nauk SSSR.
- Roux, J. Paul (2001), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Be-reket), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Spuler, Bertold (1988), *History of the Mongols. Based on Eastern and Western Accounts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, (trans. from German by Helga and Stuard Drummond), New York: Dorset Press.
- Togan, Zeki (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun.
- Turan, Osman (1965), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay.
- Türk Ansiklopedisi (1968), "Emir" mad., C.15: 154, Ankara: MEB.
- Trever, K., Yakubovskiy, A., Voronets, M., (1950), *İstoriya Narodov Uzbekistana*, tom 1, Taşkent: İzd. Akademiyi Nauk UzSSR.
- Vladimirstov, B. (2002), *Raboti po İstorii i Etnografii Mongolskih Narodov*, Moskva: RAN.
- Vernadskiyi, Georgi (1997), *İstoriya Rossiyi (Mongoli i Rus)*, Tver Moskova: Lean –Agraf.
- Yuvalı, Abdülkadir (2004), *Şingis Han XIII Orta Asya/ Karakurumnan Tebrizge De-yin/*, (çev. R.Aşimov, J.Akılbekkızı), Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay.
- Yuvalı, Abdülkadir (1997), *İlhanlılar Tarihi-I-Kuruluş Devri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay.

The Organization Structure of Turkestan in Period of Ugeday Khan

Research Assist. Ganizhamal KUSHENOVA*

Abstract: The period of Ugedey which took little time of place of the Middle Age, In Mongol Empire the organization of nation and the beginning of the period of being turkized of the Mongol Army and the second period of Turk-Mongol's conquests.

Coming to the throne of the Ugedey caused the appearance of organization of the nation indeed. Nations, in spite of being the property of mongols were ruled by the clerks who were adherent to Khan. Besides, Mongol's aristocracy who lived in that region were not localized in Turkestan's towns. Because at that period the permanency of agricultural and craft products and coming of the money were more important than rulling the city.

As a result organization of the nation caused the appearance of the Turk-Mongol States which will appear later. As a matter of fact in XIII Mongol Empire who left the trace in the world history caused the reason of root, policy, social and some cultural changes.

Key Words: Ugedey, Turkestan, Transoxiana, darugachi, tangmachi, baskak

* Ahmet Yesevi University / KAZAKISTAN
didaryavrum@yahoo.com

Государственное устройство в Туркестане в период правления Угедей-кагана

Научный исследователь: Ганижамал Кушенова*

Резюме: Период правления Угедей занимает краткий период в средневековой истории и является началом периода Государства в Монгольской Империи и тюркизации монгольской армии и вторым периодом завоеваний турецко-монгольской армии. Вошество на престол Угедей фактически выявило структуру государства. Народы управлялись монгольскими принцами, которые несмотря на имеющиеся у них имущество являлись госслужащими, непосредственно подчинившихся кагану. Кроме того, живущее в этом регионе монгольская аристократия не жила в городах Туркестана. Потому что в этот период для монголов постоянство сельско- хозяйственных и промышленных товаров и приток денежных средств являлось более важным нежели управление городами.

В результате структура государства явилось основой для впоследствии созданных отдельных тюрко- монгольских государств. Так, господство в XIII веке Монгольского государства на территории тюркского Большого Туркестана, оставившего огромный след в мировой истории, явилось причиной коренных политических, социальных и культурных изменений.

Ключевые слова: Угедей, Туркестан, Мавераннахр, даругачи, тангмачи, баскак

* Университет Ахмет Яссави Туркестан- Казахстан
didaryavrum@yahoo.com